

فهرست مطالب

1	فصل اول مبادی تحقیق
3	الف) تعریف موضوع (تعریف مسأله، هدف از اجراء و کاربرد نتایج تحقیق)
4	ب) سابقه تحقیق
5	ج) کلمات کلیدی (فارسی و انگلیسی)
6	د) سؤالات پژوهشی
6	هـ) روش تحقیق
7	فصل دوم زندگانی و زمانه عبرت نائینی
9	زندگانی عبرت نائینی
9	تولد
10	رثای عبرت
11	تحصیلات عبرت نائینی
12	اخلاق و عقاید عبرت نائینی
16	عبرت نائینی و انجمن ادبی حکیم نظامی
17	عبرت نائینی و انجمن ادبی ایران
17	جایگاه عبرت در میان شاعران
18	معاصران و دوستان عبرت نائینی
18	ادیب نیشابوری
20	ادیب پیشاوری
28	ویژگی اشعار عبرت نائینی
29	ویژگی کلام عبرت
33	فصل سوم شعر فارسی
35	شعر چیست؟
35	اشعار عاشقانه

36	غزل
36	پیشینهٔ غزل
37	تغزل
38	تفاوت غزل و تغزل
39	شعر بازگشت
42	حاکمان و شعر دورهٔ بازگشت
42	شعرا و شعر بازگشت
43	دربارهٔ غزل دورهٔ بازگشت
44	اقتفا (استقبال)
45	اقتفا در دورهٔ بازگشت
46	مبنای کار مقلدان سبک خراسانی
46	استقبال در دیوان عبرت نائینی
51	فصل چهارم بررسی مضامین در دیوان عبرت نائینی
53	مضامین اصلی در دیوان عبرت نائینی
59	استفاده از نام حیوانات
62	جدول درون مایه های دیوان اشعار عبرت نائینی
63	فصل پنجم ویژگی های سبکی
65	سبک عراقی
65	ویژگی های صوری و زبانی سبک عراقی
66	ویژگی های ادبی
66	ویژگی های فکری
67	ویژگی های سبکی دوره بازگشت
68	مختصات آوایی
72	مختصات لغوی
77	مختصات نحوی

93	فصل ششم صنایع ادبی در دیوان عبرت نائینی
95	بررسی آرایه‌های لفظی در غزلیات عبرت نائینی
95	شعر مسجع
95	ترصیع
96	موازنه یا مماثله
96	ازدواج - اعنات القرینه
97	جناس یا تجنیس
97	جناس تام
98	جناس مرکب
98	جناس زاید
99	جناس قلب
99	جناس مطرف یا یکسویه
100	جناس ناقص
100	اشتقاق یا اقتضاب
101	ردالعجز علی الصدر - تصدیر
101	ردالصدر علی العجز
102	تشابه الاطراف
103	ردّ القافیه
103	ردّ المطلع
104	ذو قافیتین - قافیة دوگانه
104	طرد و عکس
105	اعنات ، لزوم ما لا یلزم / التزام
105	تلمیع / متمع
105	تکرار
106	واج آرایبی یا نغمه حروف

107	آرایه های معنوی در غزلیات
107	حسن تعلیل
108	تضاد یا طباق
108	طباق سلب
109	مقابله
109	تناقض یا پارادوکس
110	عطف اضداد
110	مراعات النظیر - مؤاخات
111	ایهام / توریه
111	ایهام تناسب
112	ایهام تضاد
112	تجاهل العارف
113	لفّ و نشر
113	جمع
114	اعداد - سیاقه الاعداد
114	تنسيق الصفات
115	ارسال المثل
116	ارسال المثلین
116	حسن طلب / ادب سؤال
117	حسن مطلع
117	حسن ختام / حسن مقطع
118	حسن الاعتذار
118	مدح شبیه به ذم
119	ذمّ شبیه به مدح
119	افتنان

شاعر ابتدا معشوق را به خاطر سر و کار داشتن با همهٔ عالم ذم می‌کند ولی با این حال ادعا می‌کند	
تنها با او ارتباط دارد.....	120
ارصاد / تسهیم.....	120
سؤال و جواب	120
ابداع	121
تلمیح.....	121
اقتباس	122
اسلوب الحکیم.....	123
مبالغه	123
تضمین	124
تجرید / خطاب النفس.....	125
مشاکله	125
قصیده	126
اجزاء قصاید سنتی	127
1- مطلع	127
2- تشبیب	127
3- حسن تخلّص	127
4- تجدید مطلع	128
5- تخلّص	128
6- شریطه	128
حالات مختلف نام گذاری قصاید	129
ویژگی قصاید عبرت نائینی	130
بررسی قصاید عبرت نائینی	131
صنایع ادبی در قصاید	136
واج آوایی	136

136.....	تصدير
137	رد الصدر على العجز
137	ردّ القافيه
138	صنعت قلب
138	مقابله
138	ترصيع
138	تضاد
139	تناسب
139	مشاكله
139	تصدير
140	تكرار
140	صنعت قلب
140	اشتقاق
141	جناس مذيّل
141	جناس مضارع
141	جناس خط
142	جناس زايد
142	جناس تام
142	جناس مركب مقرون
142	صنعت عكس
143	مزدوج
143	موازنه
143	تلميح
144	تنسيق الصفات
144	اشتقاق

145	ایهام تناسب
145	صنعت اعداد
145	شبه اشتقاق
146	مبالغه
146	مسمّط
148	ترکیب بند
148	بررسی ترکیب بند در دیوان عبرت نائینی
149	ترجیع بند
150	بررسی ترجیع بند در دیوان عبرت نائینی
151	مثنوی
152	بررسی قالب مثنوی در دیوان عبرت نائینی
153	قطعه
153	ماده تاریخ
154	بررسی ماده تاریخ در دیوان عبرت نائینی
154	رباعی
155	بررسی رباعیات دیوان عبرت نائینی
	بررسی آرایه های لفظی و معنوی در مسمّط ها مثنوی ها، ترجیع بند و ترکیب بند دیوان عبرت
156	نائینی
156	واج آرایی
156	ردّ القافیه
157	جناس زاید
157	جناس متوّج
157	جناس خط
158	جناس مطرّف
158	جناس لاحق

158	جناس مضارع
158	جناس مذتل
159	جناس تام
159	جناس مرگب مفروق
159	جناس مرگب مقرون
159	جناس تامّ مماثل
160	صنعت ازدواج
160	تضاد
161	تناسب
161	تلمیح / ملّمع
161	تلمیح
162	موازنه
162	قلب
162	اشتقاق
163	صنعت طرد و عکس
163	تکرار
163	تلمیح
164	متتابع
164	ابداع
167	فصل هفتم صور خیال در دیوان عبرت نائینی
169	صور خیال
169	ایماژ
169	تشبیه
170	اجزای تشبیه
170	انواع تشبیه

172	ابزارهای تشبیه
174	وجه شبه
176	تشبیه جمع
176	تشبیه تسویه
177	تشبیه ملفوف
177	تشبیه مفروق
178	تشبیه و همی و خیالی
179	تشبیه مفرد به مفرد
179	تشبیه مرکب به مرکب
180	تشبیه مطلق - صریح
180	تشبیه مشروط
181	تشبیه تفضیل
181	تشبیه مقلوب / عکس
182	اقسام دیگر تشبیه
182	- محسوس به محسوس
182	- معقول به معقول
183	- محسوس به معقول
183	- معقول به محسوس
183	اقسام تشبیه
184	تشبیه تمثیل
185	حقیقت و مجاز
186	قرینه مجاز
187	قرینه معنوی یا حالی
187	علائق مجاز
189	کنایه

190	تفاوت میان کنایه و مجاز
191	کنایه از طریق تمثیل
191	کنایه از طریق ارداد
192	کنایه از طریق مجاورت
193	استعاره
194	تقسیم بندی های استعاره
194	-استعاره مصرّحه یا تصریحّه (تحقیقیّه یا محقّقه)
195	استعاره بالکنایه یا مکنیه
195	استعاره تخیلیّه
196	-استعاره مرشّحه یا ترشیح در استعاره
196	تقسیم بندی دیگر استعاره
198	تشخیص
201	فصل هشتم موسیقی شعر در دیوان عبرت نائینی
203	عروض
203	وزن
203	بحر های موجود در دیوان عبرت نائینی
211	اوازن سایر قالب ها
211	وزن قصاید
215	قافیه
216	حروف قافیه
217	حرف روی
218	حرف تأسیس
218	و حرف دخیل
218	حرف ردف
219	حرف قید

219	حرف وصل
220	حرف خروج
220	حرف مزید
220	و حرف نایره
221	حرکات قافیه
222	حرکت اشباع
222	حدو
223	توجیه
223	حرکت مجرا
224	حرکت نفاذ
224	کاستی های قافیه
227	ردیف
228	نمونه های ردیف در دیوان عبرت نائینی
231	انواع ردیف در دیوان عبرت نائینی
237	فصل <u>نهم</u> معانی
239	معانی
239	بلاغت و فصاحت
240	اسناد
241	اسناد حقیقی
241	اسناد مجازی
241	دلایل حذف مسند الیه
242	دلایل حذف مسند
242	مسند الیه
243	مسند الیه نکره
243	انشاء

243	انشاء طلبی
243	انشاء غیر طلبی
244	امر
244	التماس
244	تعجیز
244	نهی
245	التماس
245	استفهام
245	تذکر
245	ندا
246	تذکر
246	استغاثه
246	تحذیر
246	وصل و فصل
247	اختصار (ایجاز)
247	ایجاز قصر
247	ایجاز حذف
248	اطناب
248	مساوات
249	قصر یا حصر
249	1- قصر صفت بر موصوف
249	2- قصر موصوف بر صفت
251	نتیجه گیری
252	نتیجه گیری
257	منابع و مأخذ

فصل اوّل

مبادی تحقیق

الف) تعریف موضوع (تعریف مسأله، هدف از اجراء و کاربرد نتایج تحقیق)

میرزا محمد علی مصاحبی متخلص به «عبرت» یکی از شاعران قرن سیزدهم در سال 1283 ه.ق در اصفهان به دنیا آمد و در سال 1321 ه.ش در تهران درگذشت.

عبرت با صرف و نحو عربی کاملاً آشنایی داشته است. او معانی، بدیع، منطوق و فلسفه را نزد علامه محمد کاشانی (کاشی) فرا گرفت. همچنین به قرآن احاطه کامل داشت. او درویشی قانع بوده و به خوش صحبتی، مهربانی و فروتنی معروف بوده است.

عبرت، همچنین خطی نیک داشته است و از آن برای بازنویسی دیوان شعرای بزرگی مانند: قطران تبریزی، ادیب صابر، ازرقی، رشید و طواط و سوزنی سمرقندی (جمعا 800000 بیت) بهره برده است و از این راه به سختی، امرار معاش می کرده است.

وی از جمله شاعران قرن سیزدهم است که دیوان اشعاری مشتمل بر 5000 بیت دارد. که شامل: 49 قصیده، 22 مسمط، 1 ترجیع بند، 5 مثنوی، 587 غزل، 2 ماده تاریخ، 2 قطعه و 10 رباعی می باشد.

باآنکه عصر عبرت عصر اشعار سیاسی است اما او عزلت می گزیند و به همین دلیل، شعر سیاسی کم دارد مدح رسول اکرم (ص)، خاندان پیامبر و خصوصاً حضرت علی (ع) در اشعارش فراوان است؛ به حدی که به او لقب «عارف علی» داده اند. بنابر گفته مجتبی برزآبادی فراهانی «او کمتر هجو سروده است اما هزلیات و طنزهایی دارد که در دیوانش ذکر نشده است.»

او در قصیده مهارتی خاص داشت اما بیشتر شاعر غزلسراست؛ غزلیات او منحصر به خود اوست و گاهی به صورت ضرب المثل در آمده است. در دیوان عبرت موضوعاتی مانند: دوری از ریا، عشق، توکل، محبت، قناعت، عرفان، تقابل عشق و عقل، معاد و... وجود دارد.

221 غزل او در بحر رمل و بقیه، مانند بحرهای موجود در دیوان حافظ است. عبرت در مضمون، وزن و قافیه از حافظ بسیار تاثیر پذیرفته است؛ همچنین نمونه هایی از تاثیر عبرت از شاعرانی مانند: خیام، سعدی، نظامی و ناصر خسرو و در دیوان اشعار او یافت می شود.

او در انجمن سادات، انجمن ادبی ایران و انجمن ادبی نظامی عضو بوده و با کسانی مانند وحید دستگردی، محمد علی ناصح، عباس فرات و احمد سهیلی خوانساری رابطه نزدیکی داشته است.

آثار دیگر او شامل: «نامه فرهنگیان»، «تذکره مدینه الادب» و «گلستان سخن» است. عبرت نائینی بنا بر گفته سیروس شمیسا: «از جمله معدود شاعران دوره بازگشت است که توانسته در خاتمه این دوره چند نمونه شعر عرفانی خوب بیافریند.»

این پایان نامه می‌کوشد ضمن عرضه اطلاعات کاملی درباره زمانه و زندگی عبرت نائینی به نقد و تحلیل اشعار وی پردازد؛ یعنی آنها را از نظر ادبی، زبانی و اندیشگی بررسی کند. هدف از این تحقیق نخست جستجوی اطلاعاتی درباره زندگانی و زمانه زندگی عبرت نائینی و تدوین آنها به صورت شرح کاملی از این شاعر است. سپس کوشش خواهد شد تا ویژگی‌های ادبی و زبانی اشعار عبرت بررسی و تحلیل شود و سرانجام جایگاه عبرت در میان شاعران کلاسیک معاصر (از قبیل وحید دستگردی، وثوق الدوله و افسر) بررسی و تبیین خواهد شد.

از نتایج این تحقیق می‌توان اطلاعاتی را درباره عبرت نائینی، تاریخ ادبیات معاصر ایران، زیبایی‌های ادبی و زبانی دیوان اشعار عبرت و وضع شعر در قرن سیزدهم (دوره بازگشت) به دست آورد. علاوه بر آن پژوهندگان ادبیات معاصر، علاقه‌مندان به شعر کلاسیک معاصر و کوشندگان در عرصه نقد شعر می‌توانند از نتایج دسته‌بندی شده آن استفاده کنند. نمونه‌های اشعار دیوان عبرت در زمینه بلاغت و صنایع ادبی اطلاعاتی مفید را به پژوهندگان رشته ادبیات فارسی می‌دهد.

ب) سابقه تحقیق

درباره عبرت نائینی، نوشته‌هایی در کتب مختلف دیده می‌شود که اغلب به شرح زندگی و احوال او به طور مختصر و مکرر پرداخته‌اند. این کتاب‌ها، اغلب تذکره‌های فارسی هستند و معمولاً در مقایسه با هم مطلب تازه‌ای ندارند و هیچکدام به نقد و تحلیل اشعار او نپرداخته‌اند. برخی از کتبی که درباره عبرت سخن گفته‌اند عبارتند از:

عبدالحجّه بلاغی نائینی در کتاب تاریخ نائین (1369ه.ق) که فقط توضیحی کوتاه درباره نسب عبرت «مصاحب» بیان کرده است ولی درباره اشعار عبرت نائینی و خصوصیات آنها مطلبی نگفته است.

جلال بقائی نائینی در کتاب تذکره سخنوران نائین (1361) به شغل کتابت، خوشنویسی و نسب او که به امیر حسینا می رسد، اشاره کرده است؛ همچنین نمونه ای از اشعار او را بدون بیان ویژگی های آنها ذکر کرده است.

محمدعلی مصاحبی، نامه فرهنگیان (1377) فقط در مقدمه کتاب به اثر دیگر عبرت (تذکره مدینه الادب) اشاره شده است.

محمد علی مصاحبی، دیوان کامل عبرت نائینی، به کوشش مهدی آصفی (1387). در مقدمه دیوان، شرح حال نسبتاً کامل تری درباره زندگی، عقاید و خصوصیات اخلاقی عبرت بیان شده و نیز شرح مختصری از ویژگی های اشعار او ارائه گردیده است؛ همچنین به قلم استاد محمد علی ناصح مطالبی درباره عبرت نائینی، اخلاقیات و اشعار او ذکر شده است؛ در این مقدمه به دوستان عبرت نائینی (وحید دستگردی، عباس فرات) نیز اشاره شده است.

عبدالرفیع حقیقت در فرهنگ شاعران زبان پارسی (1386) به نمونه اشعار عبرت اشاره دارد و نیز احاطه بر صرف و نحو عربی و هنر خوشنویسی اش را بیان می کند.

نظمی تبریزی در کتاب دویست سخنور (1386) به شرح بسیار مختصر زندگی عبرت نائینی و سفرهای 17ساله او پرداخته و قناعت و فروتنی شاعر را بیان می کند. همچنین تعداد ابیات او را 5000 بیت ذکر کرده است. تاکنون مقاله ای علمی درباره ی زندگی، آثار و اشعار او به چاپ نرسیده است.

ج) کلمات کلیدی (فارسی و انگلیسی)

فارسی

عبرت نائینی، شعر معاصر فارسی، دوره بازگشت، نقد و تحلیل.

انگلیسی

Ebrat Naeini, Contemporary Persian Poetry, Resurrection Period, Critical Analysis.

د) سؤالات پژوهشی

- 1) دربارهٔ زمانه و زندگانی عبرت نائینی چه اطلاعاتی در دست است؟
- 2) ویژگی های زبانی و ادبی شعر عبرت چگونه است؟
- 3) شعر عبرت در میان شاعران کلاسیک معاصر، چه جایگاهی دارد؟

ه) روش تحقیق

این تحقیق از نوع بنیادی و بررسی آن به شیوه تحلیلی - توصیفی است و به روش کتابخانه ای انجام می گیرد. برای این منظور ابتدا منابع مرتبط جستجو، مطالعه و یادداشت برداری خواهد شد همچنین با مطالعهٔ کامل دیوان عبرت نائینی شرح حال وی، دوران زندگی و زمان زندگی او به نقد و تحلیل و بررسی اشعار و جایگاه شاعر در میان شاعران کلاسیک معاصر پرداخته می شود.

متناسب با طرح، ابیات و نمونه ها استخراج گردیده و طبقه بندی می شود. سپس فصل های تحقیق مطابق با طرح و با توجه به یادداشت ها و شواهد موجود نوشته شده، حروف نگاری و نمونه خوانی خواهد شد.

فصل دوم

زندگانی و زمانه عبرت نائینی

زندگانی عبرت نائینی

«میرزا محمد علی مصاحب نائینی، ملقب به عارف علی و متخلص به «عبرت»، فرزند میرزا عبدالخالق بن میرزا حبیب الله بن میرزا یوسف بن حاج میرزا حسن بن حاج میرزا محمد بن میرزا جعفر بن امیر نظام الدین محمد بن میر حسینا متخلص به «ملا مصاحب» (از شاعران عهد مغول) است.¹»

تولد

«عبرت در سال 1283 هـ. ق در محله محمدیه نایین به دنیا آمد. نیای مادری وی، ملا میرزا محمد که عالمی جلیل و فاضلی نبیل و دانشمندی جامع بود، در سال 1258 هـ. ق به همراهی خواهر زادگان خویش، میرزا عبدالخالق و خواهرش به اصفهان آمد و نزد علمای دارالعلم اصفهان، مانند حاج ملا محمد جعفر آواده ای و میر سید محمد شهشهانی پایگاهی بلند یافت؛ چنانکه قربت، واسطه قرابت و داعیه خویشاوندی شد و میر سید محمد با خواهر میرزا عبدالخالق ازدواج کرد.

میرزا عبدالخالق در سایه تربیت آنها رشد یافت تا این که ملا میرزا محمد در سال 1278 وفات یافته و در تخت پولاد در تکیه معروف «مادر شاهزاده» به خاک سپرده شد. دو سال پس از آن، میرزا عبدالخالق، پدر عبرت، در 40 سالگی فرزند ملا میرزا محمد را به نکاح در آورد و استاد عبرت نائینی چنانکه ذکر شد، به دنیا آمد.

در سال 1288، میر سید محمد شهشهانی فوت کرد و پدر عبرت با خواهرش در یکجا ساکن شدند. بعد از مرگ میرزا عبدالخالق در سال 1303 هـ. ق، جاذبه نهانی دامنگیر عبرت شد و او به سیر آفاق و انفس پرداخت و هفده سال پیاپی، بیشتر نقاط ایران را پیمود². او مسافرت هایی به مراغه، تویسرکان، مشهد و ... داشته است.

عبرت در سال 1321 هـ. ق به اصفهان آمد. از آن جا به نایین رفت و با نوه عمه خود [دختر پسر عمه اش] ازدواج کرد و به اصفهان برگشت و چنانکه ذکر شد در سال 1322 هـ. ق

¹ - عبدالحجّه بلاغی، تاریخ نایین، تهران: بی نا، 1369 هـ. ق، ص 193.

² - عبرت نائینی، دیوان اشعار، به کوشش مجتبی برز آبادی فراهانی، تهران: سنایی، 1376، ص 22 - 21.

به تهران آمد. سرانجام ، در همان سال در تاریخ 1322 هـ . ق در تهران رحل اقامت افکند و سال‌ها آنجا زندگی کرد. او در تهران ازدواج کرده و حاصل آن دو فرزند، که یکی از آنان پسری به نام حسن بوده و بعد از مرگ عبرت در جوانی، از دنیا رفته است. پسر وی در شعر «حیرت» تخلص می کرده اما از سخن او اثری به جای نمانده است، البته وی در حواشی مجموعه دیوان عبرت، یادداشت مفصّلی درباره دیوان پدر و اندیشه تألیف آن نقل می کند.

عبرت در سال 1421 هـ ق مطابق با 19 دی ماه 1321 هـ . ش در سن 76 سالگی در تهران در گذشت و در سمت غربی امامزاده عبدالله، تهران نزدیک مزار استاد سخن، وحید دستگردی به خاک سپرده شد¹.

هسمر عبرت نیز اول شهریور ماه 1312 در گذشت و در صحن امام زاده قاسم به خاک سپرده شد. ایشان به عبرت بسیار علاقه مند بوده و با توجه به اینکه معمولاً بیمار گونه بوده است، از انجام امور منزل روی گردان نبوده و با عبرت پیوسته با مراعات حال و احترام سخن می گفته است. فرزند وی «حیرت» به مناسبت وفات و دل بستگی که به عبرت داشته است گوید :

بست به هم دیده عبرت پرست	شاد شد و از غم گیتی پرست
رسته شد از محنت ایام لیک	در دل او آرزوی شوی هست
باز بود دیده هنوزش بدو	گر چه دیدار جهانی ببست
جانش چو برخاست از این خاکدان	رفت و برحضرت جانان نشست
رفت و شد آسوده و از داغ اوست	شهد به کام دل شویش، کیست

رثای عبرت

در ماتم او دوستانش مجالس زیادی ترتیب داده و مرثیت ها سرودند و چون مرگ وحید دستگردی و عبرت به هم نزدیک بوده است، شاعران هر چه در مرگ عبرت سرودند، نام وحید را هم در آن یاد کردند.

احمد سهیلی خوانساری می گوید:

¹ - عبرت نائینی، دیوان اشعار، ص 4.